

Mark Mazower

**Για μια χώρα που
δεν υπάρχει πια**

**On a Country That
No Longer Exists**

«Στο υπόγειο υπάρχουν κάτι παλιά πράγματα, παλιά χαρτιά». Ξεθωριασμένοι φάκελοι από την εποχή του μεσοπολέμου που χρησιμοποιούνταν στα αρχεία όλων των δικηγορικών γραφείων, σε κιτρινωπό, βυσσινί και ανοιχτό ροζ. Περιείχαν πρακτικά από δίκες και ένορκες καταθέσεις, μαρτυρίες και τίτλους ιδιοκτησίας, εκθέσεις για παλιές περιουσιακές διαφορές, προσπάθειες των αδικημένων να ανατρέψουν τις μεγάλες τραγωδίες και τις νίκες του κόσμου. Η ιστορία κρυβόταν κάτω από τους πυρωμένους αθηναϊκούς δρόμους σε ξέχειλους σάκους προ πολλού ξεχασμένους, παραπεταμένους στο υπόγειο κάποιου υπουργείου, και μόνο από τύχη ερχόταν στο φως. Κάτω από τη σκόνη δεκαετιών περίμεναν τους αρχαιολόγους της σύγχρονης εποχής.

Στην Ελλάδα ενίοτε φαίνεται ότι πιο κοντά στην επιφάνεια βρίσκεται η κλασική εποχή παρά τα χρόνια του Βενιζέλου. Τον Σωκράτη όλοι τον έχουν ακουστά· ποιος όμως γνωρίζει τι συνέβη στα ίδια χώματα μόλις πριν από έναν αιώνα; Η ιστορία δεν είναι το παρελθόν αλλά ο περίγυρος, που περιμένει άορατος.

Μια ανοιξιάτικη μέρα στα μέσα της δεκαετίας του 1980 κάποιος μπήκε σε ένα σκοτεινό κτίριο γραφείων όπου οι μισοάδειοι διάδρομοι μαρτυρούσαν την απογευματινή ησυχία. Ο επικεφαλής δημοσίων σχέσεων του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως ποτέ δεν είχε και πολλά να κάνει, οπότε χαιρόταν να ξεναγεί επισκέπτες και να πιάνει την κουβέντα. Βγήκαν τα χαρτιά – πίνακες, αρχεία, οργανογράμματα. Να, αυτό είναι το σχέδιό μας για την προσωπική ασφάλεια του προέδρου. Η αστυνομία έχει κι αυτή την ιστορία της.

“In the basement, there are some old things, old papers.” The colors of the interwar wrappers, the ones used for files in every lawyer’s office, were pale yellow, maroon, and faded pink. They contained trial protocols and affidavits, testimonies and title deeds, records of arguments over estates and apartment blocks dating back decades, efforts of the dispossessed to reverse the great tragedies and victories of the world. History lurked beneath the sweltering streets of Athens, spilling out of sacks long-forgotten, consigned to some ministry basement that only chance had brought to light. The dust of decades covered them, awaiting archaeologists of the modern.

In Greece, it sometimes feels as if the classical era lies closer to the surface than the time of Venizelos. Socrates—everyone has heard his name. But who knows about what happened on that same soil a mere hundred years ago? History is not the past but all around, invisible, waiting.

One spring day, some time in the mid-1980s, a man walked off the street into a gloomy office building where half-empty corridors betrayed the afternoon’s silence. The chief public relations officer of the Ministry of Public Order never had much to do, so he was happy to show visitors around and chat. Out came the papers—charts, files, organizational diagrams—yes, and look, this is our plan of the president’s personal security detail. The police had their own history too.

Η βιβλιοθήκη της κεντρικής τράπεζας ήταν το καλύτερο μέρος για δουλειά, μέσα στο επιβλητικό κλασικό μέγαρο που είχε σχεδιαστεί για να τονώσει την αυτοπεποίθηση μιας χώρας ρημαγμένης από τους πολέμους. Είχε μακριά ξύλινα τραπέζια, ενώ τα ράφια ολόγυρα στη μεγάλη ήσυχη αίθουσα φιλοξενούσαν ατέλειωτες σειρές περιοδικών εκδόσεων σε ξεθωριασμένους δερματόδετους τόμους: *Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρησης, Σπουδαί Αγροτικής Οικονομίας, Μηνιαία Επιθεώρησης Καπνεργατών, Διαβάζοντάς τα κανείς ένιωθε τις νέες ιδέες, την πίστη στους ειδικούς και στην κοινωνική επιστήμη που θα έστρωναν τον τόπο, τον ιδεαλισμό των νεοφερμένων οικονομολόγων από το Παρίσι και το Μόναχο που θα έβαζαν την Ελλάδα στον ίσιο δρόμο. Λίγη ξένη βοήθεια, μια νέα τράπεζα να διαχειρίζεται τα πράγματα, και ο κόσμος θα πίστευε και πάλι στη δραχμή. Μέρη του 1928, οι τελευταίες στιγμές της ευρωπαϊκής μπουρζουαζίας: μια εποχή όχι και τόσο μακρινή, όταν τα ερείπια της παλαιότερης ιμπεριαλιστικής τάξης πραγμάτων κείτονταν ολόγυρα και ο οθωμανικός κόσμος ήταν μνήμη νωπή, όταν εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες πάσχιζαν να επιβιώσουν στους δρόμους των ελληνικών πόλεων. Ήταν η εποχή των τελευταίων ληστών της Πίνδου, με τις φωτογραφίες των κομμένων κεφαλιών τους στις εφημερίδες, αλλά και των τελευταίων βοσκών: ο παλιός τρόπος ζωής έσβηνε. Μέσα στη βιβλιοθήκη της τράπεζας μπορεί κανείς να ξεχνούσε το μέγεθος των προβλημάτων της χώρας, ή τουλάχιστον μπορεί να πίστευε ότι θα λύνονταν.*

Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής η κυβέρνηση ήταν άφαντη και τα παιδιά, παρατημένα, μάζευαν αγριόχορτα απ' τα ρείθρα

The library of the central bank was the best place to work, inside the massive classical edifice that had once been designed to bring confidence back to a war-ravaged country. There were long wooden tables, and lining the large, comfortably quiet reading room were library shelves with rows and rows of fading leather bound journals: *Political and Economic Review*, *Studies in the Rural Economy*, *Tobacco-Workers Monthly*. In reading them one sensed the new ideas, the trust in expertise and social science that would set a country straight, and the idealism of young economists fresh out of Paris and Munich—they were going to put Greece on the right path. A little foreign assistance, a new bank to run things, and the world would believe in the drachma once more. Days of 1928, the last moments of the European bourgeoisie: a time not so long ago, a time when the rubble of an older imperial order lay all around with the Ottoman world remaining a vivid memory, a time when hundreds of thousands of refugees eked out a living on the streets of Greek towns. It was the era of the last brigands in the Pindos, their severed heads photographed for the daily papers, the last shepherds too—the older ways of life were fading. Inside the library of the bank, one could forget the scale of the country's problems, or at least believe in solutions.

In the years of occupation that followed the German invasion, government itself vanished and children were left to pick weeds from the roadside for food. Thousands died in the famine. Carts carried corpses through the city streets. After the invaders had left, there followed the dangers, uncertainties, and hatreds

για να φάνε. Χιλιάδες αφάνισε ο λιμός· τα κάρρα μάζευαν τα πτώματα απ' τους δρόμους. Μετά την αποχώρηση των εισβολέων ακολούθησαν οι κίνδυνοι, η αβεβαιότητα και τα μίση του Εμφυλίου. Σε κινηματογραφικά επίκαιρα της δεκαετίας του 1940 βλέπουμε ένα πλήθος να τρέχει πανικόβλητο και να σπρώχνεται στα σκαλοπάτια της τράπεζας. Οι παλιοί μύθοι παρέμεναν δυνατοί: στα δύσκολα ο κόσμος στρέφεται ακόμη στον χρυσό. Αλλά επιβίωνε και η πίστη στην κοινωνική επιστήμη, στις εφαρμόσιμες ουτοπίες: τα σωστά σχέδια, οι σωστοί νόμοι θα οδηγούσαν τη χώρα στην ευημερία. Αυτή τη φορά ο καπιταλισμός θα απέδιδε καρπούς. Υπήρχε περιθώριο για εμπιστοσύνη στα πράγματα, στο χρήμα, στα τούβλα.

Το παρελθόν γκρεμιζόταν για να αντικατασταθεί από τιμεντένιες πολυκατοικίες. Κάποτε ο δρόμος οδηγούσε σε μια παλιά ορεινή πόλη, όπου τα μέγαρα των Οθωμανών εμπόρων σώζονταν ακόμη σαν από θαύμα. Τοιχογραφίες που ξέφτιζαν και σάπιζαν κοσμούσαν τον κύριο χώρο υποδοχής στον πάνω όροφο. Ο καλλιτέχνης απεικόνιζε φανταστικές όψεις μιας ανύπαρκτης ευρωπαϊκής πόλης, έναν ορίζοντα από θόλους, στέγες και κυπαρίσσια πίσω από ένα ποτάμι γεμάτο πλεούμενα: ξεχασμένα οράματα μιας εποχής που ο αστικός πολιτισμός υποσχόταν τον παράδεισο. Στο μεταξύ, γύρω απ' τη λίμνη στα αλβανικά σύνορα οι πελεκάνοι φώλιαζαν στα καλάμια κάτω απ' τα βυζαντινά ερείπια και χωριά ολόκληρα ρήμαζαν εγκαταλειμμένα απ' τους κατοίκους τους. Σκορπιοί κατοικούσαν τα δροσερά θολωτά κτίσματα της Μονεμβασιάς – ερειπωμένος φόρος τιμής σε μια χαμένη ενετική αυτοκρατορία. Στην ύπαιθρο οι γυναίκες δεν ύφαιναν πια οι ίδιες τα υφάσματά τους. Οι τελευταίες καμήλες είχαν εξαφανιστεί· σύντομα θα ακολουθούσαν κι οι βοσκοί.

of civil war. A newsreel from the 1940s shows a panic, a crowd of men running, pushing up the steps to the bank. Old myths retained their power; in hard times men still put trust in gold. But the belief in social science, in practicable utopias survived too: the right plan and the right laws would set the country on the path to prosperity. Capitalism would work this time. There was a place for confidence in things, in money, in bricks.

The past was being razed and replaced by concrete apartment blocks. Once the road took us to an old mountain town, where the mansions of Ottoman merchants had survived by a miracle. Wall paintings brightened the main reception room upstairs, peeling and decayed. The artist had depicted fantastic panoramas of an imagined European city, a skyline of domes, roofs, and cypresses, and in the foreground a river busy with traffic: forgotten visions of a time when urban civilization promised paradise. Meanwhile, around the lake by the Albanian border, pelicans nested in the reeds beneath the Byzantine ruins and entire villages lay empty, abandoned by their owners. Scorpions made their homes in the cool vaulted rooms of Monemvasia, a crumbling tribute to a lost Venetian empire. In the countryside women no longer wove their own cloth. The camels had vanished. The shepherds were not far behind.

I remember a seaside spa town where hot thermal springs splashed over rocks onto the bathers below. The town had fallen on hard times but it was an archive too. It had more than one hundred hotels, only these days the residents were almost

Θυμάμαι μια παραθαλάσσια λουτρόπολη όπου τα ζεστά ιαματικά νερά έπεφταν απ' τα βράχια πάνω στους λουόμενους. Η πόλη είχε ξεπέσει, αλλά ήταν και ιστορικό αρχείο. Είχε πάνω από 100 ξενοδοχεία, μα οι ένοικοι ήταν πια σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες με περιορισμένο βαλάντιο. Ο διευθυντής του πιο μεγαλόπρεπου απ' τα πολυτελή μεσοπολεμικά ξενοδοχεία χαιρόταν να επιδεικνύει το προπολεμικό βιβλίο επισκεπτών. Ήταν ιδιαίτερα περήφανος για το τεκμήριο μιας ευχάριστης επίσκεψης, γύρω στα 1934, με την υπογραφή του νεαρού τότε Φαρούκ της Αιγύπτου. Ποιος θα περίμενε να σβήσουν τόσο σύντομα απ' τη μνήμη οι βασιλικές γενιές, ποιος θα περίμενε ότι οι πολλοί θα ξεχνούσαν τόσο γρήγορα πως κάποτε υπήρχαν βασιλείς στην Ελλάδα και πόσο είχε διχαστεί η χώρα από τις διαμάχες βασιλικών και δημοκρατικών που τώρα μόνο τα παιδιά τις ακούν βαριεστημένα στο σχολείο.

Καθώς ο χρόνος συμπιεζόταν, οι αποστάσεις ανάμεσα στα πράγματα μεγάλωναν. Γινόταν όλο και πιο δύσκολο να βρεις χωριό χωρίς πρόσβαση με αυτοκίνητο: οι χάρτες έδειχναν νέους δρόμους να απλώνονται στη χώρα και να σκαρφαλώνουν στα βουνά. Τα Σαββατοκύριακα τα παιδιά πήγαιναν να δουν τους ηλικιωμένους γονείς τους. Το ταξίδι από την πόλη στο χωριό, που κάποτε ήταν εφτά ώρες πεζοπορία, γινόταν τώρα εν ριπή οφθαλμού. Το τρένο προς ανατολάς, που ακολουθούσε την κοίτη του ποταμού υπό τη σκιά των βουνών προς την Τουρκία, δεν είχε πια παρά ελάχιστα επιβάτες, φτωχούςπραματευτές. Ο Ψυχρός Πόλεμος παρατεινόταν χωρίς νόημα. Στον στενό προς βορράν δρόμο για τα βουλγαρικά σύνορα βαριεστημένοι φαντάροι κρατούσαν ακόμη σκοπιά στο φυλάκιο κι έλεγχαν τα λιγοστά οχήματα: ήταν το σημείο εισόδου στην περιορισμένη ζώνη και απαιτούνταν ειδικά έγγραφα. Κατόπιν νέων διαταγών απ' την Αθήνα το φυλάκιο εγκαταλείφθηκε

all Greeks of modest means. The manager of the grandest of the grand interwar hotels liked to show visitors the prewar guest book. His prized possession was the treasured record of a pleasant visit from sometime around 1934, marked by the signature of the young Farouk of Egypt. Who could have guessed how fast the royal line would disappear from memory, how quickly most people would forget there had ever been kings of any kind in Greece, how the country had been torn apart by the quarrels between royalists and republicans that now only make schoolchildren yawn.

As time compressed, the distances between things grew. It was getting harder to find a village that you could not drive to: maps showed roads creeping out across the country up into the hills. Children drove out at weekends to visit their ageing parents. The journey from town to village that once took seven hours on foot now took no time at all. On the train that runs east in the shadow of the mountains, hugging the banks of the river on the way to Turkey, there were almost no passengers except a few impoverished peddlers. The Cold War lingered on, meaninglessly. On the small road north to the Bulgarian border, bored conscripts still manned the sentry post, checking the little traffic that came that way: it was the entry point to the restricted zone and special papers were needed. Then new orders came through from Athens, and the post was abandoned and became just another concrete monument to outmoded fears and conflicts. On the outskirts of market towns, supermarkets began to appear.

κι έγινε ένα ακόμη τιμμεντένιο μνημείο ξεπερασμένων φόβων και συρράξεων. Στα περίχωρα των εμπορικών πόλεων άρχισαν να ξεφυτρώνουν σουπερμάρκετ.

Ο εμφύλιος πόλεμος που δίχασε την Ελλάδα δεν τελείωσε οριστικά παρά το 1974, με την πτώση της χούντας. Τότε μόνο έδειξαν όλοι να ξαναζούν την ιστορία και την αίσθηση ότι υπήρχαν δυνατότητες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 δεν ευδοκίμούσε η πολιτική αθωότητα στην Ευρώπη, ευδοκίμούσε όμως στην Ελλάδα. Οι διαφωνούντες και οι εκπατρισμένοι γύρισαν από την εξορία, οι βασιανιστές δικάστηκαν ή βυθίστηκαν στην αφάνεια. Η απαγορευμένη μουσική των περιθωριακών και των χασικλήδων γέμιζε τα στάδια. Εκείνη η διάσημη, υπόκωφη και χωρίς συναισθηματισμό φωνή έγινε μέρος της εθνικής κληρονομιάς: δεν αντηχούσε πια μόνο στις βουνοπλαγιές. Ένα βράδυ στη βεράντα άκουγα τη σύζυγο του πρωθυπουργού να μιλά για τις επερχόμενες αλλαγές – την αναμέτρηση με τους παπάδες και την αναπότρεπτη συντριβή τους.

Τον τελευταίο καιρό λίγες χώρες έχουν υποστεί τόσα βάσανα στο όνομα της Ευρώπης όσο η Ελλάδα. Η κοινωνική επιστήμη έχασε την αίγλη της. Οι λύσεις κηλιδώθηκαν. Η κρίση συνέθλιψε τις προοπτικές μιας γενιάς υπό το βάρος ενός οικονομικού προγράμματος με επιπτώσεις απείρως μεγαλύτερες από εκείνες της δεκαετίας του 1930. Όμως η ίδια αυτή κρίση ξαναζωντάνεψε το παρελθόν της χώρας: μόνο που τώρα πια οι ιστορικοί είναι καλλιτέχνες, οραματιστές, ποιητές και συγγραφείς που με το έργο τους κρατούν ζωντανή τη δυνατότητα μιας πίστης στο μέλλον. Ίσως η ιστορία να είναι τελικά ζήτημα οπτικής της κάθε γενιάς.

The civil war that tore Greece apart had only really ended in 1974 with the fall of the Junta. Then everyone was alive again to history, it seemed, and to the sense of possibility. In the early 1980s, there was not much political innocence in Europe but there was in Greece. The dissidents and émigrés returned from exile, the torturers were put on trial or shrank into the shadows. The once banned music, deviant and drug-fueled, filled stadiums. That famous smoky unsentimental voice became part of the national heritage: it was no longer only the mountains that echoed when she sang. One evening on the veranda, I heard the prime minister's wife talk about the changes ahead—the time of reckoning with the monks, their imminent downfall.

Lately, few countries have had such suffering imposed on them in the name of Europe as Greece has had. Social science has lost its allure. Solutions have been tarnished. The crisis has wreaked havoc on the prospects of a generation under the impact of an economic regimen whose consequences have dwarfed the impact of the 1930s. Yet that same crisis has made the country's past come alive once again, only this time the historians are artists, dreamers, poets, and writers, who in their work preserve the possibility of a faith in the future. Perhaps history is only a matter of generational perspective.